

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ
СКЛАД НАСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ
КУЛЯСТИХ АМФОР ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

На тлі нових надходжень з Поділля подано аналіз антропологічного складу населення культури кулястих амфор України.

К л ю ч о в і с л о в а: Україна, культура кулястих амфор, краніологія, демографія.

Дослідження старожитностей культури кулястих амфор (ККА) тривають вже понад століття. Численні пам'ятки, виявлені на території між Одером і Дніпром, дали вагомий і різноманітний матеріал, який став основою для розв'язання всіляких проблем цієї культури.

На землях України пам'ятки ККА становлять східний локальний варіант і також мають досить тривалу історію вивчення (Свешников 1983; Szmyt 1999). Але антропологічний матеріал цієї культури на нашій території вивчали епізодично. Головною причиною цього був і є поганий стан збереженості кісткових решток із поховань ККА, пов'язаний, головню, з давніми втручаннями (чимало гробниць були своєрідними склепами для здійснення послідовно кількох поховань) і пізнішими (багато могил відкриті випадково через незначну глибину залягання). За таких обставин з антропологічного матеріалу часто можна було зняти інформацію переважно про стать і вік померлих.

З історії антропологічних досліджень ККА в Україні. Дані про кісткові рештки людей з поховань ККА України поодинокі. Першу інформацію про них подав польський дослідник І. Коперницький, а саме про знахідку склепіння чоловічого черепа з могили біля с. Чорноконці (нині Чортківського р-ну Тернопільської обл.), який відзначив, що череп мав значну довжину та був доліхокранний за формою (Kopernicki 1879).

Коротку інформацію про дуже пошкоджені скелети дорослих і дітей з розкопок 1924—1928 рр. на Житомирщині подав І.Ф. Левицький: Анета, Войцехівка (Колосівка), Суємці та Колодяжне (Левицький 1929; 1930). Тре-

ба віддати належне, дослідник поставився до антропологічного матеріалу з певним пієтетом. Окрім визначення кількості похованих, їхньої статі та віку, в окремих випадках, коли це дозволяв стан збереженості кістяків, були зняті краніометричні та остеометричні дані. Серед черепів були і великі за розмірами, і мезоморфні черепні коробки, а черепний покажчик мав варіації від доліхокранних до брахікранних форм. Дослідник, якщо те дозволяв матеріал, намагався встановити кореляцію між віком і статтю небіжчика та обрядом поховання. Антропологічна інформація була використана також як аргумент на користь інтерпретації кам'яних скринь як сімейних усипальниць, а людей похованих там — як родичів.

Перша велика робота, присвячена носіям ККА території України, належить відомому московському антропологу Т.С. Кондукторовій. Стаття з'явилася майже через півстоліття після публікацій І.Ф. Левицького та лишається й досі єдиною антропологічною працею, що узагальнює матеріал з цієї теми (Кондукторова 1979).

Дослідниця опрацювала кістяки з розкопок у двох областях: біля сіл Городок (уроч. Мала Рудка) та Іванне Рівненської обл. і Ворвулинці, Довге (уроч. Збич) і Хартонівці (уроч. Кернички) Тернопільської обл. Сумарна добірка з цих пам'яток склала 10 черепів (чотири чоловічих і шість жіночих). Сім небіжчиків були представлені й довгими кістками, а три — винятково черепами. Матеріал був у задовільному стані, що дозволило дослідниці отримати більше інформації ніж її попередникам. Та все ж і ця добірка не була репрезентативна, тож Т.С. Кондукторова змушена була об'єднати її в сумарну серію з тими матеріалами, як досліджували І. Коперницький та І.Ф. Левицький.

© Т.О. РУДИЧ, 2013

Збірна група була невелика, але досить своєрідна. Вона характеризувалася в середньому прояві мезокранією з середнім розвитком рельєфу, хоча варто відзначити, що більшість ознак мали досить широкий розмах варіацій. Об'єм черепа середніх розмірів. Лице середньошироке та високе у чоловіків і невелике у жінок. Орбіти середньовисокі у чоловіків та низькі у жінок, ніс вузький у чоловіків і середньоширокий у жінок. Профілювання лица різке і в чоловіків, і жінок.

Т.С. Кондукторова також відзначила певні відмінності між носіями ККА України, Польщі та Румунії. Українська добірка відрізнялася від польської більшим черепним показником і висотою лица, а від незначної румунської — меншим черепним показником. Підсумовуючи, дослідниця висловила думку, що не можна виключати можливої участі у формуванні антропологічного типу племен ККА людності культури лійчастих кубків як одного з компонентів. У цьому її висновки перегукувалися з поглядами польських антропологів і археологів. Але Т.С. Кондукторова зазначила, що в складі населення ККА України присутній також невідомий брахікранний компонент, який автор не змогла пов'язати ні з трипільцями, ні з носіями ямної культури. Треба відзначити, що дослідниця зіткнулася з дуже серйозним браком порівняльного матеріалу. Культура лійчастих кубків з території України зовсім не була представлена, тож можна було скористатися лише матеріалом з території Польщі, а більшість хронологічно близьких культур лісостепової зони України були представлені лише окремими уламками кістяків, які не могли дати достатньої інформації для краніології.

Відомий антрополог Г.В. Лебединська виконала графічні реконструкції портретів двох людей ККА України — чоловіка з поховання І у с. Іванне та жінки з поховання біля с. Довге, які й репрезентують її населення в різних наукових і популярних виданнях.

Минуло понад три десятиліття, але антропологічні колекції, які представляють населення ККА України, практично не поповнилися. Що більше, населення лісостепової та лісової смуг на захід від Середнього Подніпров'я загалом слабо представлене антропологічно, особливо для епох неоліту та бронзи. На порядок краща ситуація з антропологією степової смуги України, але зрозуміло, що вирішення багатьох, а часто й ключових антропологічних проблем без матеріалів з правобережного лісостепу просто неможливе. Тож поява нових ма-

теріалів з цього регіону, а особливо таких унікальних як ККА, викликає значний інтерес у антропологів.

Поховання ККА з Поділля. У 2011 р. до палеоантропологічної лабораторії ІА НАНУ надійшов матеріал з двох об'єктів подільської групи ККА з Хмельницької обл.

Один поховальний комплекс виявлено біля с. *Зайчики* Волочиського р-ну (Захар'єв, Строчень 2012). Він складався з кам'яної скрині з останками двох осіб та розмішеного поряд скупчення кісток. Весь матеріал дійшов у вкрай незадовільному стані, що суттєво зменшило його інформативність. Кістки посткраніального скелета непридатні навіть для часткової реставрації, тож можлива лише дуже загальна діагностика.

1. Кісткові рештки з дна могили та викиду з неї представлені фрагментами кісток практично всіх відділів скелета (дрібні уламки склепіння черепів, нижньої та верхньої щелеп, довгих трубчастих кісток, кісток тазу, ребер, хребців, стоп). Вдалося встановити, що вони належали двом особам: чоловікові зрілого віку (*maturus*) і молодій людині у віці *Juvenis*.

2. Скупчення кісток за межами гробниці представлені уламками кісток черепа та практично всіх відділів посткраніального скелета (дрібні уламки склепіння черепів, щелеп, тазових і довгих трубчастих кісток, ребер, хребців і стоп). Вдалося встановити, що кістки належали трьом особам: чоловікові зрілого віку (*maturus*), чоловікові у віці *adultus*, третій скелет належав особі у віці *adultus*, можливо жінці.

Відтак, зосередимося на другому поховальному комплексі, виявленому під час оранки біля с. *Іллятка* Старосинявського р-ну в уроч. Долина Коханів (Захар'єв 2012). Йдеться, мабуть, про колективне поховання, здійснене в ямі, перекритій кам'яними брилами. У ній виявлено скупчення кісток від п'яти скелетів, порушений відкривачами скелет (№ 6) і повністю вцілілий (№ 7), а також речі, що чітко засвідчують культурну належність пам'ятки (ажурні кістяні пряжки та уламки посуду).

Стан збереження кісткових решток незадовільний, що досить типово для цієї культури. Крім впливу часу та ґрунтів, анатомічний порядок кістяків був порушений ще в давнину, частина кісток була, можливо, втрачена ще тоді. Це також, імовірно, прискорило процес руйнації. Всього з могильника маємо сім кістяків, чотири з яких належали чоловікам, а три — жінкам.

Матеріал з Іллятки потребував дуже серйозної реставрації, яка, а також опис і обмі-

ри провадилися автором за методиками, прийнятими у вітчизняній антропологічній школі (Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1972). Інформація, отримана в процесі вивчення кісткових решток, виявилася напрочуд цікавою. Звернемося спочатку до класичної краніології.

Як уже зазначалося, матеріал дуже фрагментований, але після реставраційних робіт ми отримали невелику добірку черепів, придатну для часткових вимірів. Вона складається з чотирьох чоловічих і трьох жіночих черепів (табл. 1).

Чоловічі черепні коробки вирізняються значною довжиною та висотою. Усі вони характеризуються доліхокранією. В жіночій групі, для якої також характерна значна довжина черепної коробки, є і доліхокранні, і мезокранні форми, але це цілком вкладається в межі внутрішньогрупової варіабельності. Підкреслимо, що яскравих брахіокранних форм у добірці немає. Чоловічій групі притаманні також широкий лоб і широке лице на верхньому рівні, на середньому рівні ширина лица відноситься до малих розмірів (але ми маємо лише одне спостереження), діаметр вилиць не вдалося виміряти на жодному з черепів. Висоту лица вдалося виміряти лише на одному чоловічому черепі — вона на межі малих і середніх розмірів, але візуально чітко можна відзначити відсутність у добірці високолицих форм. Горизонтальне профілювання лица добре, хоча виміри зроблені лише на одному черепі, але візуально це стосується й усієї добірки. Ніс вузький.

Жіноча група в середньому характеризується довгою, середньоширокою, мезокранною за формою черепною коробкою, середніми розмірами лоба та лица на верхньому рівні та вузьким носом (табл. 2).

Домінування в групі доліхокранних черепів, відсутність яскраво виражених брахіокранних морфотипів, а також високолицих форм — саме це найбільше відрізняє чоловіків з поховання в Іллятці від добірки чоловіків ККА України, дослідженої Т.С. Кондукторовою. А

от жіноча добірка з Іллятки досить близька до жінок збірної ККА України, опублікованої згаданою дослідницею (Кондукторова 1979).

За переліченими таксономічно важливими ознаками представники чоловічої групи з Іллятки більше тяжіють до збірних серій ККА з території Німеччини та Польщі, а також збірної серії культури лійчастих кубків з території Польщі.

Збірна чоловіча серія ККА з території Німеччини та Польщі (Schwidetzky, Rosing 1990), яка вважається хронологічно найранішою, якраз характеризується великою доліхокранною черепною коробкою, середніми абсолютними розмірами обличчя та вузьким носом. Для збірної чоловічої серії ККА з території Польщі (Wiercinski 1973) також відмічена доліхокранна черепна коробка, середні розміри обличчя, середньовисокі орбіти, вузький ніс. Жіноча добірка звідти також характеризується великими розмірами черепної коробки, доліхокранією та невисоким лицем.

Найближчий територіально Україні матеріал, який представляє ККА, походить з Люблінщини (Kozak-Zychman 1996). Він представлений окремими кістяками з низки могильників. В окремих випадках у польських дослідників виникло запитання стосовно культурної належності поховань — ККА чи культури лійчастих кубків. Польські колеги не відзначили суттєвих антропологічних розбіжностей між морфотипом населення вказаних культур цього регіону, тож вважають за можливе об'єднувати антропологічні матеріали обох культур в одну збірну серію, яка фігурує в антропологічній літературі як збірна серія неоліту Люблінщини. Для чоловіків і жінок цього регіону вказаного періоду характерні великий розмір черепної коробки та доліхокранія. Для чоловіків прикметні невисоке, середньошироке лице, середньовисокі орбіти та середньовисокий ніс; для жінок — невисоке, але широке лице, середньовисокі за показчиком орбіти, середньоширокий за абсолютними розмірами та широкий за показчиком ніс.

Таблиця 1. Іллятка. Стан матеріалів і статево-вікові визначення кістяків

№ скелета	Стать	Вік	Череп	Кістки п/к скелета
Скелет 1	Чол.	45—55	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 2	Чол.	40—50	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 3	Чол.	20—25	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 4	Чол.	25—35	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 5	Жін.	30—35	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 6	Жін.	30—35	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.
Скелет 7	Жін.	20—30	Частково реставрований	Таз, довгі кістки та ін.

Оскільки добірка черепів з Ілlyтки нечисленна, а інформація за окремими ознаками відсутня через незадовільну збереженість матеріалу, вона дає можливість скласти лише орієнтовне уявлення про похований там люд ККА. Та в будь-якому разі можна стверджувати, що морфологічно чоловічі черепи звідси близькі до населення ККА з території Польщі та Німеччини.

Місце носіїв ККА з території України в колі синхронних і хронологічно близьких популяцій Центральної та Східної Європи. Для нас важливо, що нові надходження дозволили розширити сумарну серію ККА з території України. Добірку черепів з Ілlyтки ми об'єднали в одну серію з матеріалами, введеними до наукового обігу І. Коперницьким, І.Ф. Левицьким і Т.С. Кондукторвою. Це дало дещо репрезентативнішу збірну серію населення ККА України (табл. 2). Розширена таким чином сумарна серія чоловічих черепів ККА характеризується довгою, середньоширокою, мезокранною черепною коробкою. Висота черепа на межі середніх і великих розмірів. Лоб середньоширокий, має середній нахил лобної кістки. Лице високе та середньошироке, за показником вузьке. Горизонтальне профілювання лица різке. Орбіти середньовисокі за показником, ніс вузький, його кістки випинають добре, перенісся високе.

Спробуємо уточнити місце носіїв ККА з території України в колі синхронних і хронологічно близьких популяцій Центральної та Східної Європи. Добре відомо, що для більшої

об'єктивізації результатів аналізу в антропології залучають методи багатовимірної статистики (Дерябин 1983). Нами використаний пакет програм Systat. Порівняння антропологічних матеріалів здійснювалися з використанням декількох статистичних методів за коротким набором найбільш таксономічних ознак: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота лица, ширина та висота носа, ширина та висота орбіт.

А тепер декілька мінорних нот з приводу порівняльного матеріалу. Зрозуміло, хотілося б запропонувати дещо інший підбір популяцій для порівняння, але антропологічний матеріал давніх епох часто зберігається дуже фрагментарно. Окремі культури та регіони антропологічно взагалі не представлені, а матеріали з більшості могильників відомі за поодинокими черепами або інформація по деяких ознаках відсутня, тож частіше доводиться оперувати збірними серіями з досить великих просторів. Часто погана збереженість кісткового матеріалу унеможливує формування добірок, які б характеризували різні періоди існування культури або різні її локальні варіанти/групи. Інколи доводиться в міжгруповому аналізі розширювати коло популяцій, які залучаються для порівняння, за рахунок хронологічно віддаленіших ніж хотілося б груп. З огляду на те, що фізичний тип людини змінюється дуже повільно, це, може, й не так драматично, але суттєві втрати інформації та певне викривлення загальної картини цілком очевидне.

Таблиця 2. Середні розміри черепів людей ККА з території України

Ознаки	Ілlyтка		Збірна серія ККА України	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
1. Поздовжній діаметр	196.7 (3)	180.3 (3)	187.5 (12)	180.4 (12)
8. Поперечний діаметр	142.5 (3)	139.5 (2)	141.5 (12)	138.2 (11)
17. Висотний діаметр	—	—	136.8 (7)	131 (8)
9. Найменша ширина лоба	99.5 (3)	93.6 (2)	96.3 (8)	95 (6)
45. Діаметр вилиць	—	—	135 (2)	120 (2)
48. Верхня висота лица	69 (1)	—	75.6 (3)	65.7 (3)
55. Висота носа	51 (1)	—	53.6 (3)	47.6 (3)
54. Ширина носа	24 (2)	22 (1)	24.1 (4)	22.9 (3)
52. Висота орбіт	32 (1)	—	33 (3)	30.8 (4)
51. Ширина орбіт	39 (1)	—	41.3 (3)	38.6 (4)
32. Кут лоба	—	—	82 (1)	89 (2)
77. Назомалярний кут	—	—	133.5 (2)	135 (20)
Zm. Зигмаксилярний кут	—	—	120.5 (2)	126.5 (2)
75.1. Кут носа	—	—	31 (2)	29 (1)
8:1. Черепний показник	72.4 (3)	76.3 (2)	75.4 (12)	76.7 (11)
48:45. Лицевий показник	—	—	58.5 (2)	54.6 (2)
54:55. Носовий показник	47.1 (1)	—	45.3 (3)	48.9 (3)
52:51. Орбітний показник	82.0 (1)	—	76.7 (3)	79.8 (4)

Для міжгрупового аналізу нами залучено 26 серій чоловічих черепів: сумарна серія ККА України (табл. 2), збірні серії ККА Німеччини та Польщі (Schwidetzky, Rosing 1990), збірні серії ККА та культури лійчастих кубків Польщі (Wiercinski 1973), збірна серія неоліту Люблінщини, до якої також увійшли матеріали з поховань ККА та культури лійчастих кубків (Kozak-Zuchman 1996, s.143), збірна група населення дніпро-донецької культурної спільноти, збірна середньостогівської культури (Потешина 1999), збірні серії трипільської культури та збірна культури Гумельниця (Великанова 1975), культури Лендель (Schwidetzky, Rosing 1990), бжесть-куявської культури (Zejmo-Zejmis 1938), дві групи культури гребінцевої кераміки (Якімова 1960; Денисова 1975), культури кам'яних скринь Естонії (Марк 1956), ямної культури України (Круц 1984) та Поволжя (Кондукторова 1973), збірна серія культури шнурової кераміки України (Кондукторова 1978), збірна культура шнурової кераміки Польщі (Wiercinski 1973), збірні серії культури шнурової кераміки Чехії, Німеччини, Східної Пруссії, культур Вінча та Баден (Schwidetzky, Rosing 1990), культури Злота (Wiercinski 1973), культури Боян (Necrasov 1986), збірна серія доби бронзи Люблінщини (Kozak-Zuchman 1996, s. 143).

Зупинимося на результатах, отриманих за методом факторного аналізу (МГФ). Факторний аналіз дозволив виявити найбільше пов'язані між собою ознаки та дав можливість їх інтерпретувати. Після факторизації кореляційної матриці виділилися два фактори, в яких власна вага вища за 1.0 і які в оберненому вигляді трактуються як головні компоненти.

За результатами факторного аналізу було виділено два головні компоненти, що в сумі охоплюють 52,6 % загальної дисперсії (32,6 % перший фактор і 20,0 % другий фактор).

За першим фактором найбільші додатні навантаження несуть ширина черепа, ширина лоба, ширина й висота лица, ширина й висота орбіт, висота носа, за другим — довжина черепа, висота черепа та ширина носа.

За факторним навантаженням для окремих серій вони були вписані в простір двох головних факторів поліморфізму (рис. 1). Збірна серія ККА України демонструє максимальну статистичну подібність до збірної цієї культури Польщі та виявилася досить близькою до збірної групи Німеччини та Польщі. Для нас важливо, що збірні серії ККА різних, іноді досить віддалених земель та, дуже вірогідно, дещо різних хронологічних зрізів (німецька добірка да-

тується ранішим часом), демонструють значну подібність між собою, що може свідчити про спільну генетичну основу. Подібність між представниками цієї культури різних регіонів значно більша ніж до територіально ближчих популяцій інших культур. Усі три збірні серії ККА розташувалися в тій частині факторного поля, яка характеризується коротшою та нижчою, але ширшою черепною коробкою, більшими розмірами лица, орбіт, вищим, але вужчим носом. Найяскравіше ці характеристики проявляються в збірних ККА України та Польщі, а дещо менше — в збірній Німеччини та Польщі. Це наводить на думку, що така специфіка рис з'явилася через присутність у складі населення східних популяцій якоїсь іншої антропологічної складової. До цієї частини факторного поля потрапляє також одна та тяжіє друга популяція культури гребінцевої кераміки з Прибалтики. Теоретично можливо, що носії цієї культури могли впливати на формування населення ККА України та Польщі; можливий і варіант присутності серед населення обох культур якоїсь спільної складової.

Але варто відзначити, що в тій таки Польщі, де антропологічний матеріал ККА представлений дещо краще, він змушує звернути увагу на те, що в різних регіонах країни ситуація могла суттєво різнитися. Збірна серія неоліту Люблінщини, до якої увійшли матеріали ККА та культури лійчастих кубків, з одного боку, постає досить близькою до збірної культури лійчастого посуду Польщі, а з іншого — до низки південно-західних культур (Лендель, Гумельниця, Боян), тобто в межах однієї культури мали місце дещо різні антропологічні впливи.

Видається цікавим, що основний масив носіїв культури шнурової кераміки, який згрупувався у факторному полі досить компактно, максимально антропологічно далекий від носіїв ККА. Він характеризується діаметрально протилежним набором ознак: довшою, вищою, але вужчою черепною коробкою, нижчим обличчям, меншими розмірами орбіт, нижчим, але ширшим носом. Але справа не тільки в лінійних розмірах черепа, але й у різних пропорціях деталей лица, які не можна списати на епохальну мінливість.

Але вважається, що чоловічі групи мобільніші, тож за ними краще відслідковуються міграційні потоки, натомість жіноче населення яскравіше відображає автохтонну лінію.

Розширена за рахунок трьох черепів з Іллятки серія жіночих черепів ККА України характеризується довгою, середньоширокою,

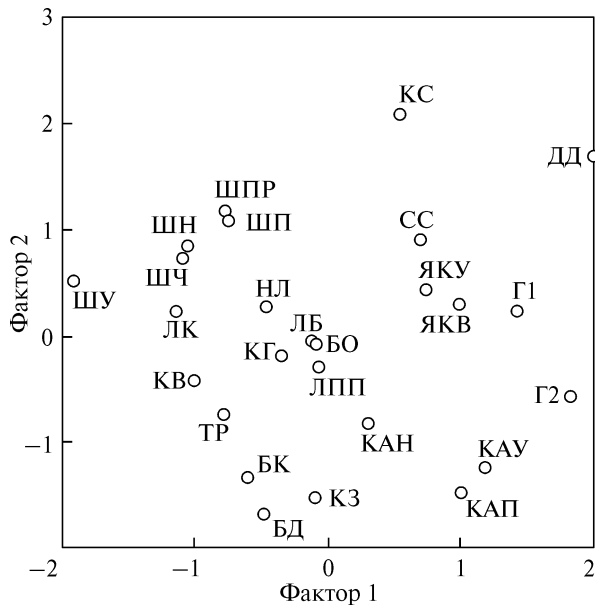

Рис. 1. Чоловічі серії у просторі двох факторів поліморфізму. Умовні позначки: КАУ — збірна серія ККА України (табл. 2); КАН — збірна серія ККА Німеччини та Польщі (Schwidetzky, Rosing 1990); КАП — збірна серія ККА Польщі; ЛПП — збірна серія культури лійчастих кубків Польщі (Wiercinski 1973); НЛ — збірна серія неоліту Люблінщини (Kozak-Zychman 1996); ДД — збірна група населення дніпро-донецької культурної спільноти; СС — збірна середньостоговської культури (Потехина 1999); ТР — збірна серія трипільської культури; КГ — збірна культура Гумельниця (Великанова 1975); ЛК — серія культури Лендель (Schwidetzky, Rosing 1990); БК — серія бжесть-куявської культури (Zejmo-Zejmis1938); Г1 і Г2 — дві серії культури гребінцевої кераміки з Прибалтики (Якимова 1960; Денисова 1975); КС — культури кам'яних скринь Естонії (Марк 1956); ЯКУ — ямна культура України (Круц 1984); ЯКВ — ямна культура Поволжя (Кондукторова 1973); ШУ — культури шнурової кераміки України (Кондукторова 1978); ШП — культури шнурової кераміки Польщі (Wiercinski 1973); ШЧ — культура шнурової кераміки Чехії; ШН — культура шнурової кераміки Німеччини; ШПР — культура шнурової кераміки Східної Пруссії; КВ — серія культури Вінча; БД — серія культури Баден (Schwidetzky, Rosing 1990); КЗ — серія культури Злота (Wiercinski 1973); БО — серія культури Боян (Necrasov 1986); ЛБ — збірна серія доби бронзи Люблінщини (Kozak-Zychman1996)

високою черепною коробкою, мезокранною за формою. Лоб середньоширокий, кут нахилу близький до прямого. Лице вузьке, середньовисоке, за показником мезен. Горизонтальне профілювання лица різке. Орбіти середньовисокі за показником, ніс середньоширокий за показником. Кістки носа дуже випинають.

Підібрати нашій вузьколицій добірці прями аналогії непросто. Якщо звернутися до вузьколицих жіночих серій ККА та культури лійчастих кубків Польщі, то перша має відмінності в пропорціях лица та деталей, дру-

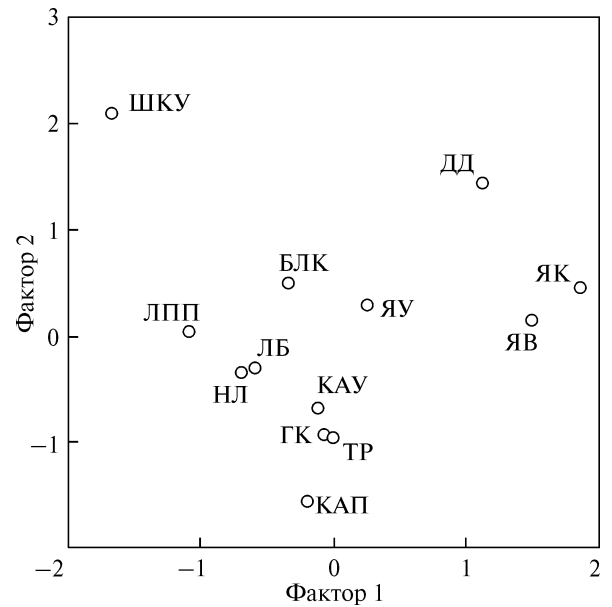

Рис. 2. Жіночі серії у просторі двох факторів поліморфізму. Умовні позначки: КАУ — сумарна серія ККА України (табл. 2); КАП — збірна серія ККА Польщі; ЛПП — збірна серія культури лійчастих кубків Польщі (Wiercinski 1973); НЛ — збірна серія неоліту Люблінщини (Kozak-Zychman 1996); ДД — збірна група населення дніпро-донецької культурної спільноти; ТР — збірна серія трипільської культури; ГК — збірна культура Гумельниця (Великанова 1975); ЯУ — збірна серія ямної культури України (Круц 1984); ЯВ — збірна серія ямної культури Поволжя; ЯК — збірна серія ямної культури Калмикії (Шевченко 1984); ШКУ — збірна культура шнурової кераміки України (Кондукторова 1978); БЛК — збірна серія балановської культури (Алексеева 1973); ЛБ — збірна серія доби бронзи Люблінщини (Kozak-Zychman 1996)

га — менші розміри черепної коробки; обидві групи тяжіють до доліхокранії. Вузьколиці типи характеризують також жінок культур Гумельниця та Боян, і в першому випадку це поєднується з мезокранією.

Але кількість жіночих добірок, які можна використати для порівняння з нашою серією, значно поступається числу чоловічих. Це пов'язано з тим, що чоловічі кістяки масивніші та краще зберігаються. До міжгрупового статистичного аналізу за 10 ознаками залучено 13 жіночих серій.

За результатами факторного аналізу (МГФ) виділено два головні компоненти, що в сумі охоплюють 63,0 % загальної дисперсії (33,4 % перший фактор і 29,6 % другий фактор). За першим фактором найбільші додатні навантаження несуть широтні розміри: ширина черепа, лоба, лица, орбіт і носа, за другим — висотні: висота черепа, лица, орбіт і носа. За факторним навантаженням окремих серій вони

були вписані в простір двох головних факторів поліморфізму (рис. 2).

Збірна жіноча серія ККА України демонструє найближчу статистичну подібність, з одного боку, до серій трипільської культури та культури Гумельниця (з нею вона близька й морфологічно), а, з іншого, хоча менше, до збірної неоліту Люблінщини, що об'єднує ККА й культуру лійчастого посуду, а також збірної серії доби бронзи того ж регіону. Перераховані жіночі групи, які склали такий своєрідний антропологічний масив, найімовірніше, краще відобразили антропологічний склад давнього субстратного населення цих регіонів.

Для жіночих серій цих територій не характерне поєднання мезокранії зі значною висотою лица, що зафіксовано Т.С. Кондукторовою в чоловічій добірці ККА України та надає їй специфічних рис. Тобто цей комплекс у чоловічій популяції ККА України навряд чи має глибоке місцеве коріння. Але знайти вихідну територію для нього важко. Черепи з такими індивідуальними характеристиками поодинокі трапляються в різних хронологічно близьких культурах, але вони представлені в них не істотно. В цьому разі радше можна говорити про індивідуальну варіабельність. Серед матеріалів ККА України таких мезокранних і високолицих індивідів лише два, але їхні рештки походять з різних могильників, тож вважати їх фенокопіями важко. Один з цих високолицих черепів походить з парного поховання біля с. Іванне — з могили, де знайдено великий бурштиновий диск, що може свідчити про високий соціальний статус цієї особи (Свешніков 1973, с. 63, рис. 3), другий — з парного поховання біля с. Хартонівці (Малеєв 1971, с. 56—58).

Мезокранні високолиці типи добре представлені на могильниках культури гребінцевої кераміки Прибалтики та як одна зі складових у дніпро-донецькій спільноті. Але в обох культурах значна висота лица та мезокранія корелюється зі значною його шириною та послабленням горизонтального профілювання, чого немає в нашому випадку. Єдина добірка чоловічих черепів ККА, середні характеристики якої визначають мезокранні з високим лицем черепи, походить з так зв. пізніх могильників ККА Пруссії. В цій серії, введений до наукового обігу Г. Чеснісом (Cesnis 1991), немає даних щодо окремих ознак, через що вона не залучена до міжгрупового статистичного аналізу. Та все ж ми більше схилиємося до думки про можливе північне походження цього мезокранно-високолицевого типу. Маємо надію, що поява

нового антропологічного матеріалу допоможе з'ясувати його витоки.

Тут зауважимо, що населення ККА України було неоднорідним. У чоловічій групі домінують зв'язки по лінії ККА з території Польщі та Німеччини (яскравіше вони позначені в Ілліатці), для яких характерні доліхокранія, середньошироке лице та вузький ніс. Але серед чоловічого населення фіксуються й мезокранні високолиці типи, походження яких лишається не відоме. У жіночій серії ККА України переважає інший напрям зв'язків — у них більше проявляється спорідненість з групами Трипілья, Гумельниця та менше — зі збірними серіями доби неоліту та бронзи Люблінщини.

Про можливість дещо різного антропологічного підґрунтя при формуванні чоловічої та жіночої груп може свідчити також матеріал посткраніального скелета. Щоправда, стан кісток посткраніального скелета з комплексів Іллятка й Зайчики був украй незадовільний. Тільки деякі з них можна частково реставрувати й обміряти.

Зріст розраховувався за декількома формулами, розробленими для високорослих (формула Троттер—Глезер) та низькорослих (формула Манувріє) груп. Ці формули (можна було застосувати й інші, розроблено їх немало, та всі вони мають свої переваги й недоліки) дають, як відомо, різні результати. Інколи дослідники вираховують середній зріст як середню показників, отриманих за різними формулами. За формулою Троттер—Глезер, в середньому прояві зріст чоловіків з Іллятки становить 172,5 см, жінок — 155,5 см. За рубрикаціями зросту Р. Мартіна, що були створені з урахуванням усіх расових груп, чоловіки з Іллятки відносяться до категорії високорослих, а жінки відзначаються середнім зростом. Дещо іншу картину дають розрахунки за формулою Манувріє: 167,1 см для чоловіків і 151,9 см для жінок. Але в будь-якому разі і в першому, і в другому випадку різниця в зрості між чоловіками та жінками вища за норму, встановлену Р. Мартіном (10—12 см). Є різні варіанти пояснення таких ситуацій в популяціях — стресовим середовищем, ендокринними порушеннями, участю різних складових у формуванні чоловічої та жіночої частин популяції. Останній варіант у нашій ситуації досить реальний з огляду на те, що за результатами міжгрупового краніологічного аналізу жіноча добірка ККА України продемонструвала подібність до низки груп з південних територій, які характеризуються дещо більшою грацильністю.

Із територіально та хронологічно близьких груп для трипільського населення середній зріст за формулою Троттер—Глезер для чоловіків становить 168,9 см і 160,4 см для жінок. У збірній ямної культури України зріст за формулою Троттер—Глезер у чоловіків сягає 176,7 см, у жінок — 161,5 см, а зріст за формулою Манувріє у чоловіків становить 171,2 см, а в жінок — 158,2 см. Для населення неоліту Люблінщини (ККА та культура лійчастих кубків) ці показники для чоловіків 164,1 см, для жінок — 151,4 см.

Інші спостереження. Вкажемо, що чоловіки нашої групи відзначаються досить значною довжиною верхніх кінцівок за невеликої нижніх. Рельєф на місці прикріплення м'язів на довгих кістках нашої групи, особливо чоловіків, розвинутий добре, що свідчить про значні фізичні навантаження.

Вважається, що поховання в кам'яних скринях є родинними. В нашому разі можна лише зауважити, що в скелетів 2, 5 і 7 з Іллятки фіксується перфорація відростків плечових кісток. Відсоток цієї ознаки в популяціях зазвичай становить 1—2 %, тож за значної їх концентрації на могильнику, як у нашому випадку, можна говорити про можливі родинні зв'язки померлих. У двох випадках ми можемо говорити про схожу («ліроподібну») форму сідничної вирізки, яка загалом трапляється досить рідко, тобто також може свідчити на користь родинних зв'язків померлих. Але статистичних даних щодо частоти вирізок такого типу ми не маємо, відтак можемо спиратися лише на власні спостереження. Два чоловічі кістяки (скелети 1 і 2) з поховання в Іллятці характеризуються дуже подібними та своєрідними пропорціями. За невеликої довжини довгих кісток нижніх кінцівок обидва мають непропорційно видовжені кістки передпліччя (ліктьової та променевої кісток).

Матеріал з Іллятки та Зайчиків був розглянутий нами і за одонтологічною програмою. В одонтологічних дослідженнях семи черепів ми зіткнулися зі значною зношеністю зубів, що робить матеріал мало інформативним. Можна лише стверджувати, що люди, поховані на могильниках, були європеїдами. Про це свідчить відсутність лопатоподібності на медіальних різцях і слабка лопатоподібність латеральних різців (1 бал), краудінгу, дистального гребеня тригоніди, колінчастої складки метаконід, *t.a.m.i.*, та те, що лише в одному випадку фіксується затік емалі на другому верхньому молярі. Встановлено досить високий індекс

другого й третього верхніх молярів, які характерні для європеїдних популяцій.

Із щелепно-зубних патологій фіксується пародонтоз, зокрема в досить молодому віці, що, можливо, пов'язано зі значною передчасною зношеністю зубів, унаслідок чого ясна постійно травмувалися твердою та дуже грубо приготованою їжею та збільшувалося навантаження на пародонт.

Карієс на зубах зафіксовано лише в одному випадку. Можна говорити про досить значний відсоток «зубного каменю», що пов'язують зазвичай зі значним відсотком білкової їжі в раціоні та певними проблемами з дотриманням гігієни. Водночас відзначається гіпоплазія зубної емалі, що може свідчити про періоди, коли в популяції були проблеми з продуктами харчування.

Кількість кістяків, виявлених в Іллятці та Зайчиках, не дозволяє вдатися до серйозних демографічних побудов. І все ж мінімальну інформацію вони надають. В обох пам'ятках відсутні кістяки людей похилого віку, що досить типово для цієї пори. Немає й скелетів дітей. Ідея щодо сепаратного поховання дітей навряд чи конструктивна з огляду на те, що в кам'яних скринях ККА дитячі кістяки зафіксовані. У могилах переважають чоловічі кістяки — 7 із 12. Троє чоловіків померли в віці 20—35 років, четверо — в зрілому віці: 35—55 років. Середня тривалість життя чоловіків становила 38 років. Жінки померли в інтервалі 20—35 років, середня тривалість їхнього життя становила 28,7 років. Відтак, тривалість життя чоловіків була довшою ніж жінок. Для порівняння: середній вік життя чоловіків доби неоліту Люблінщини становив 44,8 років, жінок — 37,0 років, загальний — 40,6 років. Для трипільців (Вихватинці) середній вік життя для чоловіків — 50 років, для жінок — 37 років. Для населення ямної культури середній вік життя для чоловіків становив 41,0 рік, для жінок — 33,1. Відтак, тривалість життя в нашій групі була дещо меншою ніж у територіально та хронологічно близьких популяціях. Це могло бути спричинене важкими умовами життя чи хворобами.

Відзначимо, що крім всього іншого, життя населення ККА, вірогідно, не завжди було мирним. На лобній кістці чоловіка з Іллятки (скелет 2) з правої сторони є сліди травми (неповного перелому) зі слідами подальшого загоєння. Практично ідеально рівні краї та правильна овальна геометрична форма пошкодженої ділянки кістки (27 × 25 мм) свідчать, що удар був нанесений важким штучним предме-

том. Шліфовані кам'яні сокири навряд чи дали б такий чіткий контур відбитку. Близьку картину теоретично міг би дати слід обуха кістяного (рогового) клевця та в тому разі, коли б обушок знаряддя був горизонтально зрізаний, або металевого знаряддя. Але прямих аналогій травмам такого роду, як і знаряддям, якими вони могли бути нанесені, нам знайти не вдалося.

Відзначимо також, що в колективних похованнях з наших двох пам'яток є чоловіки

та жінки, але домінують чоловіки. Два поховання в Іллятці належать молодим жінкам. Одна з них (скелет 7), похована в скорченому стані на правому боці головою на північ, можливо, була в родинних зв'язках з чоловіком (скелет 2) та жінкою (скелет 5) зі скупчення кісток.

Маємо надію, що поява нового матеріалу ККА дозволить розширити наші уявлення про склад населення культури.

Алексеев В.П. Остеометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1972.

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М., 1964.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Денисова Р.Я. Антропология древних балтов. — Рига, 1975.

Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1983.

Захар'єв В. Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с. Іллятка на Хмельниччині. — Хмельницький, 2012.

Захар'єв В.А., Строєць Б.С. Поховання енеоліту—бронзи на Хмельниччині // АДУ 2011 — Луцьк, 2011. — С. 454.

Кондукторова Т.С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — М., 1973.

Кондукторова Т.С. Антропологический тип людей шнуровых культур Украины // ВА. — 1978. — 59. — С. 3—24.

Кондукторова Т.С. Антропологический тип людей культуры шаровидных амфор Украины // ВА. — 1979. — 60. — С. 52—69.

Круц С.И. Палеоантропологические исследования степного Приднепровья. — К., 1984.

Левицький І. Пам'ятки мегалітичної культури на Волині // Антропология. — 1929. — 2. — С. 192—222.

Левицький І. Домовина кінця неолітичної доби на правобережжі середньої течії р. Случі // Записки ВУАК. — 1930. — 1. — С. 159—178.

Малєєв Ю.М. Мегалітичні гробниці на Тернопольщині // Археологія. — 1971. — 2. — С. 53—60.

Марк К. Палеоантропология Эстонской ССР // Балтийский этнографический сборник. — 1956. — С. 170—228.

Потехина И.Д. Население Украины в эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным. — К., 1999.

Свєшніков І.К. Нове поховання культури кулястих амфор на Волині // Археологія. — 1973. — 11. — С. 63—69.

Свєшніков І.К. Культура шаровидных амфор. — М., 1983 (САИ. — Вып. В1-27).

Шевченко А.П. Антропология южнорусских степей в эпоху бронзы // Антропология современного и древнего населения европейской части СССР. — Л., 1984. — С. 121—215.

Якимова В.П. Антропологические материалы из неолитического могильника на Южном Оленем острове // СМАЭ. — 1960. — 19. — С. 221—359.

Česnys G. The Neolithic and Bronze Age man in the South-East Baltic area // Homo. — 1991. — 42. — P. 1—20.

Kopernicki I. Uwagi tymczasowe o starożytnych kościach z czaszkach z Podola Galicyjskiego // ZWAK. — 1879. — III. — S. 124—141.

Kozak-Zychman W. Charakterystyka antropologiczna ludności Lubelszczyzn z młodszego okresu rzymskiego. — Lublin, 1996.

Necrasov O. Sur la structure anthropologique de quelques populations neolithiques et eneolithiques de Roumanie // Antropologie. — 1986. — 14. — P. 75—77.

Schwidetzky I., Rösing F.W. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie von Neolithikum und Bronzezeit // Homo. — 1990. — XL. — S. 4—45.

Szmyt M. Between West and East People of the Ylobular Amphora Culture in Eastern Europe: 2950—2350 BC. — Poznań, 1999 (BPS. — 8).

Wiercinski A. Untersuchungen zur Anthropologie des Neolithikums in Polen // Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa // Antropologie. Teil. 1. Fundamenta, Reihe. — Köln; Wien, 1973. — S. 170—185.

Zejmo-Zeimis Z. Seria czaszek neolitycznych z Brzescia Kujawskiego // WA. — 1938. — 15. — S. 158—186.

Надійшла 08.05.2012

Т.А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ КУЛЬТУРЫ ШАРОВИДНЫХ АМФОР ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

Исследование новых поступлений из двух объектов культуры шаровидных амфор в Хмельницкой обл. (села Ил-лятка и Зайчики) позволило по-новому посмотреть на антропологический состав населения этой культуры на территории Украины, в частности говорить о его неоднородности.

Анализ краниологического материала культуры шаровидных амфор Украины на широком фоне популяций эпохи неолита Европы дал следующие результаты. В суммарном выражении мужская часть населения культуры шаровидных амфор Украины демонстрирует наибольшую статистическую и морфологическую подобность, прежде всего, с населением этой культуры Польши и Германии, для которых характерны долихокрания и средние размеры лица. Это может свидетельствовать в пользу генетической близости части мужского населения культуры с разных территорий ее распространения. Среди мужчин культуры шаровидных амфор Украины присутствует также мезокранный высоколицый морфотип, истоки которого найти пока трудно, однако мезокранные высоколицые черепа характеризуют небольшую серию из поздних погребений культуры шаровидных амфор Пруссии.

Женская сборная серия культуры шаровидных амфор Украины проявляет большую статистическую близость с населением трипольской культуры и культуры Гумельница. Однако ширина лица и его пропорции морфологически ближе к женщинам культур Гумельница и Боян.

Как правило, мужские группы лучше отражают миграционные потоки, а женские — автохтонные линии. Но малочисленность материалов культуры шаровидных амфор Украины делает выводы ориентировочными.

T.O. Rudych

ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE OF GLOBULAR AMPHORAE CULTURE POPULATION ON THE TERRITORY OF UKRAINE

Research of new receipts from two Globular Amphorae culture sites in Khmelnytska Oblast (Illyatka and Zaichyky villages) allowed the author to consider the structure of this culture population on the territory of Ukraine in a new way, namely to speak of its multivendor nature.

Analysis of craniological material from Globular Amphorae culture in Ukraine against a wide background of the European Neolithic populations produced the following results. In the total expression, male part of population Globular Amphorae culture population in Ukraine presents the highest statistic and morphologic similarity, first of all, with this culture's population in Poland and Germany with typical dolichocrania and middle face size. This fact can evidence in favour of genetic closeness of part of the male population in various areas of the culture's milieu. There is also mesocephalic high-faced morphologic type among men of Globular Amphorae culture; it's difficult to find its roots yet, but mesocephalic high-faced skulls are peculiar for a small series from the late Globular Amphorae culture burials in Prussia.

Combined female series of Globular Amphorae culture in Ukraine is statistically close to Trypillya and Gumelnița cultures populations. However, the face width and proportions are morphologically closer to females from Gumelnița and Boian cultures.

As a rule, male groups better reflect migration flows, while female ones represent autochthonic lines. Nevertheless, the Globular Amphorae culture materials in Ukraine are few and this fact makes the conclusions preliminary.